

Ukristelig vindesyge

Handelsetik og moralsk økonomi i Danmark og Vesteuropa, ca. 1200-1800 – et bidrag til det førmoderne forretningslivs kulturhistorie

Peter Henningsen

Fortid og Nutid, december 2008, s. 279-307.

I efteråret 2008 væltede den såkaldte finanskrise ind over Danmark og det øvrige Europa. Det stod pludselig klart, at de seneste 10 års uhæmmede økonomiske vækst blot var et luftkastel, pumpet kunstigt i vejret af banker og storspekulanter. En finansiel boble, hvor grådige banker og griske profitmagere havde manipuleret i en sådan grad med den europæiske økonomi, at boblen til sidst måtte bryde. Sådanne økonomiske bobler er langt fra ukendte i den europæiske historie. Det samme gælder griske profitmagere og skruppelløse storkapitalister, der gennem tiden nok har vidst at mele kagen på almenvællets bekostning. Offentlige debatter om storkapitalens profitmaksimerende væsen og om de konsekvenser, som store handelsmænds skalten og valten med økonomien har for en stat og dens befolkning, førtes første gang herhjemme i 1700-årenes anden halvdel. I artiklen gøres der et indledende forsøg på at indkredse denne problematik og vise, hvorledes den nye internationale handel kom i karambolage med den traditionelle moralsk dikterede økonomi: Hvor økonomisk egenlystigt kunne den enkelte tillade sig at være – og samtidigt være et moralsk uangribeligt menneske og en nyttig samfundsborger?

Peter Henningsen, f. 1964, dr. phil., arkivar ved Københavns Stadsarkiv. Forfatter til bl.a. *I sansernes vold – Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*, bd. 1-2, 2006, samt redaktør af *København 1807 – Belejring og bombardement*, 2007 og *Miraklernes tid og andre fortællinger om livet i 1700-tallets København*, 2008.

Købmandens katekismus

I den kendte dramatiker og samfundsrevser Peter Andreas Heibergs polemiske ugeskrift *Rigsdalerseddelens Hændelser* fra 1787 findes et satirisk stykke prosa med den mærkværdige titel *Kiøbmands Katekismusen*.¹

Ved et nærmere eftersyn ses det, at stykket ikke tilfældigt bærer sin titel. Dels handler det netop om købmænd, og dels er det skrevet i den klassiske katekismusform, der var så almindelig i religiøse lærebøger for børn i tidlig moderne tid. En genre, hvor standardiserede spørgsmål fra den faderlige forfatterautoritet efterfølges af ligeså

standardiserede svar fra den dygtige og velforberejede elev. Heiberg gør med andre ord grin med en religionspædagogisk formidlingsmåde, der var velkendt i samtiden, især fra Luthers lille katekismus og Erik Pontoppidans religiøse lærebog *Sandhed til Gudfrygtighed*, som benyttedes i alle danske skoler i tiden 1737-94. Disse religiøse værker havde igen lånt deres opbygning fra ældre folkelige værker som *Lucidarius* og antikkens filosoffer.² Katekismusformen var velkendt – også uden for den religiøse sfære.

Det er imidlertid ikke den særlige katekismusgenre, der gør Heibergs købmandsopus til noget særligt, det er

derimod dens emne. Vi må formode, at den – som *Rigsdalerseddelens Hændelser* i øvrigt – behandler et varmt emne i tidens samfundsdebat, og at altså emnet *købmænd* var et almindeligt debateme i København i 1787. Men hvorfor nu satiriske udfald mod lige netop købmænd eller – som vi ville kalde dem i dag – forretningsmænd?

Ser vi nærmere på Heibergs personlige historie, har han ikke selv lagt skjul på, at han allerede som ung mand ”føjte en slags afsky” for handelsverdenen, og afskyen blev ikke mindre, da han siden blev kontorist hos den stenrige købmand, etatsråd Wollert Danckertsen Krohn i Bergen. Den unge Heibergs opgave bestod i at afskrive Krohns korrespondance, og her kom han undervejs med artige sager, der betød, at hans afsky for handelsverdenen tiltog, særligt da den handel, som blev drevet i det krohnske købmandshus, ”var aldeles stridende mod de lærdomme, som jeg, i anledning af min konfirmation, havde øst af Pontoppidans Forklaring”. Da Heiberg senere i et brev (som desværre for ham blev opsnappet) til sin bror beklagede sig over Krohns slette handelsetik, førte det til, at han blev smidt på gaden. Ved den lejlighed forskertede han desuden sine ellers lovende prospekter for at blive trolovet med datteren af huset, en ”særdeles tækkelig” pige på 16 år.³

Om det er animositeten mod købmænd generelt, og mod agent Krohn i særdeleshed, der har foranlediget Heiberg til at forfatte katekismen, eller om han kan have været inspireret af samtidige økonomiske skandaler, tør jeg ikke gætte på, men begge dele er vel sandsynligt.⁴ Det er imidlertid heller ikke det centrale her, ligesom den omstændighed, at Heiberg næppe selv har skrevet katekismen, men

kun omformet og genudgivet den, heller ikke er afgørende.⁵ Det afgørende er, at katekismen består i én lang nedgøring af købmænds moral og handelsetik, ofte i barske vendinger.

Den indledes med historien om en ung, uskyldig dreng, der sættes i lære hos en hovedrig købmand. Her bliver han indprentet, at han altid nøje skal følge købmænds-katekismen, hvis han vil være en god handelsmand. Dette gør drengen, og resultatet bliver, at lærebogens fordærlige etik til sidst leder ham i uføre, skader hans moralske begreber og ødelægger hans ellers medfødte ærlige væsen. Heiberg bedyrer i en note, at katekismen er autentisk og fundet i en virkelig købmænds arkiv. Denne var så ”orthodoxe”, at han groft underbetalte de ansatte, der hjalp ham med at ”formere hans rigdom”, med mindre de kunne bevise, at de havde gjort det ”ved skælmstykker og ulovlige midler”. Hvem er så denne mand? spørger Heiberg retorisk og svarer: Det er ligegyldigt, for han og hans griskhed bor i os alle. Hvem du end er, formaner det, ”lær først at kende dig selv, og se om du finder nogen overensstemmelse med din karakter, førend du begynder at gætte på andre”.

Katekismen er som sagt bygget over den klassiske katekismuslæst ”på Pontoppidans måde” med spørgsmål og svar. Første part indeholder købmændens ti bud efterfulgt af ”handels-gudens” kommentarer. Anden part består af købmændens tre trosartikler, mens tredje part rummer købmændens syv daglige bønner, afsluttet med et andægtigt amen. Før løjerne for alvor tager fart, spørger den faderlige autoritet: ”Hvor mange guder har en købmand?” Og der svares: ”Ikkun en eneste gud, som er penge eller rigdom, som sjælen i alle hans handlinger, og

målet for alle hans tilbedelser”. Sagtmodigt advares købmændene mod at dyrke andre guder og især da falske og forførelseriske som rangtitler, vellyst, pragt og overdådighed, som de tydeligvis er slemt forfaldne til.

Den gennemgående morale i de følgende ti bud er, at købmanden højst af alt skal elske sig selv og mammon, og aldrig bruge penge på velgørende formål, med mindre de kommer ham selv til gode. Det påbydes ham at ”lyve, skuffe og bedrage” eftersom ”alle ting, som tjener til at befordre vores egen fordel”, ikke alene er tilladte, ”men endogså vores pligt at udøve”. Købmanden bør aldrig forsømme en lejlighed til at tjene penge, uanset om andre sulter eller fryser ihjel og, om end han ikke må slå ihjel, må han gerne dræbe folk langsomt ved at lade debitorer sætte i gældsfængsel (slutteriet), ”om de ikke betale dig til den sidste skærv”, og ”ingen mennesker hjælpe uden imod sikkerhed og imod tredive procento”.

Hor må købmanden ikke bedrive, men herved menes noget ganske andet end den almindelige kristelige udlægning, idet købmanden skal frygte og elske penge så højt, at han ikke bortgiver sine børn til mindre formuende, ”men altid veje dine forbindelser på guldvægten”. Stjæle må han ikke, i hvert fald ikke åbenlyst, ”thi da bliver du hængt”. Nej, købmanden skal ”på en behændig måde” bedrage sin næste, holde sin ansattes løn tilbage ”for at tvinge ham til at være din slave” og føre opslidende processer mod den fattige håndværker, ”om han ikke vil lade sine regninger afkorte efter dit behag”. En hellig pligt for købmanden er det at snigløbe sin næste ved at bagtale ham ”og skille ham ved hans kredit, sætte hans varer i et slet udråb og berøve ham sin næring”, for da ”befordrer du jo

dit eget vel, og enhver er sig selv nærmest”.

I anden part følger derpå købmandens tre trosartikler, hvor den første artikel – om købmandens skabelse – indledes med de manende ord ”Jeg tror på penge, min og alle købmænds almægtige skabere”. Herefter bekendes det blankt, at det er guld og rigdom, der skaber købmanden. Uden disse ville han ”kanske (...) være en stor dosmer”. Det er pengene, som sætter ham i stand til at gøre og foretage sig alt, hvad han behager, ”enten det er ret eller uret, og at jeg med mine penge kan redde mig ud af de forlegenheder, hvori en fattig mand må blive hængende”.

Den anden trosartikel – om købmandens arvesynd – handler primært om det ærværdige i at begå toldsvig, drive smugleri og ”mere sådant, som er født af gerrighed og politiken”. Toldsvig er, hedder det, en uadskillelig del af ”alle handlendes natur”, og for købmanden er den moralsk tilladelig, da naturen byder mennesket at befordre sin egen fuldkommenhed. At sværge falsk ed i sager herom er endnu en dyd for den fromme købmand, især da hvis det befordrer hans eget vel og skader næsten. Købmanden er kort sagt skyldig ”at ære og elske toldsvig, dyrke og bringe kunsten til den yderste fuldkommenhed”, således at han kan ”leve, regere og udbrede” sit handelsimperium ved hjælp heraf: ”Det er alt sammen både vist og sandt i alle måder”. I den tredje artikel – om købmandens hjælpemidler – erklærer købmanden, at han tror på ”bedrageri, skælmstykker, rænker og underfundighed, list og mere sådant, som er uadskilleligt fra den, der vil bringe sin formue til nogen høj grad”.

Det bliver for alvor krast i katekismens tredje part, hvor købmandens syv daglige bønner anføres. I bøn nr. 2 bedes

der f.eks. om, ”at aldrig den fordømmelige tanke må indsnige sig i verden, at dyd eller forstand kan give rettighed til at befale over en rig dosmer, thi da ville jeg og mine lige alt for ofte komme til at børste min portners sko, og strigle heste for min kusk. Hvilket ikke at skulle ske, det forbyde gullet i nåde”. Bøn nr. 4, som her anføres i sin helhed, rummer købmandens hedeste ambition:

”Giv os i dag vort daglige brød. Det er: Gud giver vel alle, endog de umællende bønder, det daglige brød, men vi bede her, at det må tillades os at tage det ud af munden på dem, som kreaturer, der intet godt gør, med mindre tarmene skriger i dem af sult, og at vi må have forstand nok til at bruge vores ejendom til andres skade og vores eget gavn. Fremdeles ved det at der nævnes daglig brød, forstås alle de ting, som til dette liv at opholde gøres behov; såsom er: Gallonerede klæder, engelske kareter, heste, lystgårde, maitresser, forfængelige og indbilske koner, dumme og hoffærdige børn, tjenere, som villigt lade sig sparke og give ørefigen, bønder, som tålmodig lader sig kue til marven, fattige håndværksfolk, som vi kan behandle som slaver, milde og føjelige regenter, en øvrighed som vi kan stikke i vores lomme når vi behager, krig eller fred alt eftersom det er os tjenligst, rang og karakterer, få venner, fattige naboer og flere sådanne ting”.

I bøn nr. 5 beder købmanden om aldrig at blive smidt i gældsfængsel, som kun er for ”små bedragere”, men derimod, om ondt skal være, at kunne nøjes med at gå konkurs og tørre den ubetalte gæld af på uskyldige kreditorer, og i bøn nr. 6 bedes der mindeligt om, at købmanden, hvis han skulle blive anklaget for uredelighed ved en domstol, ”at vi da må dreje

retten som en vejrmølle, efter vores godt-befindende, på det vi, som de der blive overmænd, må sejr beholde”. I den sidste bøn – Frels os fra det onde – beder købmanden om, at hans rigdom og anseelse må befri ham fra alt det, ”som vi kalder og anse for ondt”, nemlig ”Toldbodens alt for strenge opsigst; fra skatter og byrder, der trykker den fattige, endskønt han er skabt til at bære dem; samt alle de bånd, som den dumme retfærdighed kunne få i sinde at pålægge vores handlinger på det vi, når vi have mættet os til fulde med handelens fedme, måtte optages i den salige adelsstand, til en belønning for vores bestræbelser, og siden i rolighed henvandre på en herregård, for at fortære marven af et par hundrede ulyksalige bønder. Amen”.

Katekismen afsluttes med de manende ord: ”Tak skal jomfru Justitia få, som sparer de store og hænger de små”.

Det almene bedste

Hvis Heibergs bidende sarkasme skulle give nogen mening, endsiges være morsom, må vi gå ud fra, at han med satiren ramte et ømt punkt hos tidens købmænd og bidrog til en almindelig forekommende tankefigur om købmænds mangel på moral. Katekismen *må* referere til et alment kendt fænomen: at altså købmændene var uglesete på grund af deres metier, som gik ud på at skabe profit på andres bekostning. At Heibergs satire ikke var grebet ud af den blå luft, kan vi da også finde indicier på en lang række steder.

Fra det 18. og begyndelsen af det 19. århundrede findes der talrige kilder bevarede, som dels fortæller om købmænds grådighed og profitjagt og dels om, hvorledes man opfattede dem som

Handelsmanden Michael Fabritius (1697-1746) udpeger stolt det dannebrogprydede skib, der bringer velstand til fædrelandet og ham selv; brevene henviser til Fabritius' mange kontakter, og at hans handel baserer sig på skriftlige aftaler, der overholdes. Michael Fabritius ville fremstilles som en mand af ære. Olie på lærred. Udført af Johan Salomon du Wahl, 1742. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Foto: Kit Weiss.

vindesyge, umoralske personer. En kritiker, som ellers var stærkt fortørnet over brugen af katekismusstilen (han fandt den religionsbespottende), måtte f.eks. indrømme, at Heibergs stykke ikke desto mindre indeholdt "en hoben sandheder". Blot var det at ønske, at et dannet menneske ville "skrive en mere forfinet afhandling over den materie der udgør indholden af købmands-katekismussen".⁶

Købmændene handlede imod standsamfundets organismetankegang, når de søgte vinding på almenvellets bekostning, og selvom det var lovligt, var det moralsk forkasteligt. Og moral, det var alle enige om, havde forrang for simpelt profitbegær. Købmændene handlede desuden i modstrid med egne langsigtede interesser, når de bidrog til at forarme den befolkning, som de levede af. Den kloge købmand handlede derfor ikke kortsigtet og umoralsk: "Den første og fornemmeste lov i al menneskelig selskab", siger juristen Kofoed Ancher, "må uforbigængelig være denne: Du må ikke forurette eller skade nogen anden. Forsømmer en købmand at føre sig således op, at andre kunne tro om ham, at han er redelig og billig i handel, uden svig og bedrageri, da må han agtes som en fjende af egen fordel. Hvem der handler, han giver lige for lige".⁷

Til trods herfor vendte Kofoed Ancher sig imod, at der blev lagt restriktioner på købmændenes virke, eftersom handel blev drevet "alene ved forestilling af egen nytte", blot måtte denne ikke udarte til egen nytte i forhold til almenvellet – "dette ene er den almindelige lov for al handel og næring, at den ikke må være det almindelige bedste imod. Såvidt må ingen undersåts frihed gå, at den falder ud til en egensindig selvrådighed".⁸ An-

cher pointerede, at det var kongens pligt at skride ind, når handelens profitbegærlige interesser kom i karambolage med det almene bedste, for "købmanden søger gemenligen sin egen fordel alene, uden at bekymre sig om enten næringsstanden og landets almindelige rigdom befordres tillige eller ikke".⁹ Købmanden "pønsede" udelukkende på egen fordel og gevinst, "og hvad der ikke sigter til dette øjemål, det henhører ikke til hans kram".¹⁰

Dette var det paradoks, som tiden levede med. Handel var nyttig og nødvendig for enhver stat, og det samme var købmandens frihed til at handle, eftersom det var egen nytte, der drev værket. På den anden side krævedes der en vis moralsk habitus af købmanden, som selv skulle vide, hvor grænsen gik, altså hvornår hans profit stred mod almenvellets interesser. Det var næsten mere, end man kunne forlange.

Forestillingerne om købmændenes uhæmmede profitbegær og manglende 'borgerdyd' blev især et brændende spørgsmål, når talen faldt på handlen med livsnødvendige levnedsmidler som korn. Særligt i år med krigsfrygt, misvækst og efterfølgende dyrtid på brødkorn så man skævt til købmænd og udsendte mellemmand, som opkøbte det sparsomme korn og opmagasinerede det, for senere at sælge til ublu priser eller for at eksportere det til udlandet, hvor man kunne opnå bedre priser. Fra 1600-tallets Frankrig findes f.eks. en del kilder bevaret, der omtaler de jævnlige misvækstår i århundredets slutning, og hvor det ofte pointeres, at netop kornkøbmændenes opkøb af bøndernes korn – og opmagasinering heraf med videresalg til højeste bud for øje – er skadeligt for det almindelige bedste.¹¹ Lignende be-

retninger kendes fra andre europæiske lande.

Men det var ikke kun dårlige høstår, der skabte højere priser på korn og gav anledning til misnøje med købmændenes virksomhed. Selv i gode høstår kunne det være sparsomt med korn på markedet, eller kornpriserne kunne være høje, og det gav næring til spekulationer om, at der måtte stå griske købmænd bag. Markis d'Argenson fortæller således i april 1752, at det må være købmænd, der har opkøbt og lagret korn, som er skyld i de høje kornpriser: Det foregående års høst havde nemlig været på et middelniveau.¹²

En lignende situation havde man i København i 1740. Vinteren havde været den hårdeste siden 1708/09, og selvom høsten i 1739 havde været god, gav det alligevel problemer: På grund af den hårde østenvind var fragtskibene nemlig blevet forhindret i at anløbe hovedstaden, og byens råd – 'De 32 mænd' – frygtede dyrtid. Man havde ellers sat sin lid til forårets komme, men mod forventning udeblev korntilførslerne. De 32 mænd var af den opfattelse, at kornet i mellemtiden enten var blevet afskibet til udlandet eller blevet opkøbt af fremmede kommissionærer, hvorved "Danmark, som naturen har destineret til at være en kornlade for både Norge og andre, snarlig kan komme selv til at mangle". Byens magistrat måtte give rådmændene ret. Det var dem bekendt, at både danske og udenlandske opkøbere havde opkøbt store lagre af dansk korn. Magistraten foreslog derfor et forbud mod kornudførsel. I modsat fald risikerede man, at der ville blive mangel på brødkorn og deraf følgende "utålelig pris" på markedet.¹³

I Vestjylland var den imidlertid også

gal. Stiftamtmand Gabel indberettede således til kongen, at griske købmænd opkøbte korn og udskibede det, fattigfolk til skade, og han foreslog et eksportforbud. Der hørtes, fortalte han advarende, "allerede lamentation hos almuen, at de ikke kan få rug for penge, dels fordi købmændene haver opkøbt, hvis de kunne falholde for at føre det ud af landet, og dels fordi adskillige, som venter dyrtid, ikke vil sælge noget af det, de haver, førend prisen endnu bliver højere".¹⁴

I 1760'ernes Frankrig gik der rygter om, at formuende købmænd, som havde opnået monopol på tilførslen af korn til Paris, systematisk opkøbte alt korn i landet, hvorefter de sendte det til opmagasinering i udlandet og senere "importerede" det under betegnelsen "udenlandsk korn". Herved opnåede de, at der opstod mangel på korn i Frankrig, således at efterspørgslen steg, og priserne skød i vejret, hvorpå de kunne sælge det "importerede" korn til langt højere priser, end de ellers kunne have opnået. En lignende trafik fandt sted i 1700-tallets England, hvor hollandske købmænd eller deres kommissionærer opkøbte korn, eksporterede det til Holland for senere at importere det til England, men nu til en højere pris.¹⁵

Det uundgåelige resultatet af sådanne spekulationer (virkelige eller ej) blev, at købmændene i deres profitjagt "berøvede" deres landsmænd korn til en 'rimelig' eller 'retfærdig' pris. Det førte igen til optøjer blandt de sultne horder, der med vold forsøgte at standse købmændenes udskibninger, eller som plyndrede byernes kornmagasiner.¹⁶ I 1763 tvang en rasende almue i Stavanger f.eks. byens foged til at beslaglægge den beholdning af korn, som købmændene Anders Mejer og Jørgen Hoff ellers var i

færd med at udskibe til Bergen. Kornet blev nu i stedet solgt til byens egen befolkning og det til en pris, de selv fandt 'rimelig' (i Frankrig betegnedes sådanne aktioner som "Taxation populaire"). Da købmændene efterfølgende klagede til Danske Kancelli over den uretmæssige fremfærd, besluttede kancelliets generalprokurør Henrik Stampe, at købmændene skulle holdes skadesløse. Men kun hvad angik de udgifter, de havde haft til selve opkøbet og til transporten. Med hensyn til den mistede fortjeneste, var han aldeles kold. Kancelliet fulgte Stampes anbefaling, og beskeden gik videre til de sikkert noget slukørede købmænd, der ellers havde søgt om at måtte lægge sag an mod samtlige af 'kornterroristerne'.¹⁷

Det var især kornkøbmændene, som var udsat for ikke alene befolkningens, men ofte også myndighedernes, foragt, for hvem andre end onde og ildesindede mennesker kunne finde på at spekulere i fattige og trængende medborgeres nød?¹⁸ Forestillingerne om de pengegriske købmænd, der i ledtog med 'de store' holdt kornet tilbage for enten at skabe dyrtid eller for ligefrem at sulte en bestemt, oprørske befolkningsgruppe til at forholde sig rolig, kendes i øvrigt også fra Sverige, hvor forestillingen om et sultekomplot foranlediget af 'de store' var en af drivkræfterne bag bondeopstanden i 1740'ernes Dalarna.¹⁹

Som de britiske historikere Adrian Randall og Andrew Charlesworth har pointeret, så kan der næppe herske tvivl om, at den infrastrukturelle udvikling – "transportrevolutionen" – der i løbet af Senmiddelalderen og Renaissance gav de europæiske købmænd adgang til en lang række nye markeder, hvor fødevarer kunne afsættes til en god pris, var med

til at skabe en stærk uvilje mod dette befolkningssegment. Det stadig større antal kornudskibninger, bestemt for videresalg på det internationale marked, der i det 18. århundrede fandt sted fra britiske havne, var i høj grad afhængige af, at der eksisterede et stort antal købmænd og mellemmand (mæglere), der kunne ordne transaktionerne, og deres antal forøgedes stærkt i takt med den stigende eksport. Opkøbere og kornkøbmænd havde siden Middelalderen – ja, sikkert også før – været skydeskive for folkelig uvilje og modstand, og i takt med at deres aktiviteter forøgedes i løbet af 1700-tallet, blev de et af de primære mål for "pøbelagtige" optøjer og fjendtligheder, når kornpriserne pludselig, og uden synlig grund, steg eksplosivt.²⁰

Æreløs business

I det middelalderlige og tidlige moderne Europa var det en udbredt opfattelse, at handel og profit var i modstrid med religion og god moral. De skolastiske moralfilosoffer opfattede handel som, om ikke direkte syndigt, så dog som en beskæftigelse, der satte handelsmandens sjæl i fare for evig fortabelse, da handelsmænd uundgåeligt måtte blive fristet af ågervirksomhed, bedrageri og muligheder for uretmæssig vinding. Skolastikerne foretrak over én kam landbrug for handel, og var helt på bølgelængde med antikke moralfilosoffer som Cicero og Xenofon.²¹

I oldtiden havde man også været yderst skeptisk indstillet over for handelsmænd. Cicero harcelerede i sit berømte værk om pligterne, *De Officiis* (hvorom Voltaire i sin tid sagde, at der aldrig ville blive skrevet noget sandere, mere vist og nyttigt²²), blandt meget andet over købmænds mangel på god

Fig 2. Heinrich Carl Schimmelmann (1724-1782) var egentlig købmand, men avancerede socialt og blev gods-ejer og en central skikkelse i den danske statsstyrelse, der hermed fik tilført et element af snusfornuftig forretningsans. Portrættet viser en aristokrat, der bærer elefantordenens blå bånd og på brystet l'union parfaite ordenens tegn. Til venstre Frederik Vs forgyldte buste, på bordet støtter den liberiklædte morian et portræt af Schimmelmanns hustru, Caroline Tugendreich Friedeborn. Pastel. Udført af Lorens de Lønberg, ca. 1775. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Foto: Kit Weiss.

handelsmoral. Købmandsskab var et erhverv, som ikke var passende for fribårne og ærlige mennesker. Det var, sagde han, "et simpelt erhverv at være mellemhandler og købe af leverandøren for straks at sælge videre; sådanne folk kan nemlig kun klare sig ved at lyve i stor målestok; intet er mere umoralsk end usandfærdighed". Særlig kritisabel var kramhandelen, som Cicero fandt "deklasserende", mens handel i større målestok kunne accepteres så længe, handelsmanden ikke søgte "uretmæssig gevinst".²³

Cicero gjorde i *De officiis* i det hele taget et stort nummer ud af, at mennesker ikke måtte tiltage sig fordele på hinandens bekostning, da man herved handlede imod det fælles vel, og at gøre det stred mod naturen. Med et citat fra Cato, hvor denne spørges om, hvordan han forholder sig til at låne penge ud på rente, og svarer: "Hvordan med at myrde folk?", viser Cicero med al ønskelig tydelighed sit syn på den sag.²⁴ Den driftige handelsmand kunne dog, siger han, konvertere sin rigdom til ære ved at trække sig tilbage til et jordegods på landet, når han var blevet "mæt" af at handle, for "af de forskellige former for indtjening er dog landbruget det bedste, det rigeste på udbytte og det behageligste, ganske bortset fra at det er det for en fribåren mest værdige".²⁵

Inden for den katolske kirke støder vi (så vidt jeg er bekendt) første gang på forestillingen om den syndefulde handel i det 5. århundrede, hvor pave Leo den Store kundgjorde, at det var vanskeligt for købere og sælgere ikke at synde. Pavens opfattelse blev senere citeret mange steder, f.eks. i Gratians *Decretum* fra 1140'erne, et skrift, der også var kendt i de skandinaviske lande.²⁶ Hos Gratian hedder det: "Hvem der køber

en ting, og som ikke sælger den hel eller uforandret, men som bruger den som materiale til at skabe noget, han er ikke købmand. Men den mand, der køber den for at kunne tjene ved at sælge den igen uforandret, ligesom han købte den, den mand hører til de købere og sælgere, som forvises fra Guds tempel".²⁷

Også Karl den Store synes at have været opmærksom på købmænds mindre fine metoder. I hvert fald henvendte han sig i 796 til Offa af Mercia og fortalte, hvorledes begærlige frankiske købmænd udgav sig for pilgrimme for at undgå visitation af frankiske toldembedsmænd. Det er, siger historikeren Dick Harrison, så vidt vi ved den første gang, en europæisk hersker på skrift udtaler sig om handel til en herskerkollega.²⁸

I 1500-tallets Castilien herskede der en udbredt modvilje mod alle former for handel og industriel virksomhed. "Stor ære og autoritet", skrev f.eks. Gonzáles de Cellorigo, "nydes kun af dem, der skyer arbejde". Det socioøkonomiske landskab var splittet mellem det traditionelle, nærmest kastelignende standshierarki på den ene, og det moderne langt mere udflydende hierarki på den anden side – og forestillingen om kommerciel profit var fremmed for standssamfundets værdisystem, hvis normer var dybt rodfæstede i en hierarkisk standstankegang, der principielt ikke lod sig ændre af den enkeltes større eller mindre grad af velstand.²⁹

Kommerciel vinding og socialt avancement stod i kontrast til den tids fremherskende aristokratiske og religiøse etos, hvor handel og profit var uforenelig med dyd og ære. Adelen skulle fungere som et paternalistisk værn for de trængende og nødlidende og kunne derfor ikke give sig af med noget så moralsk tvivlsomt som

handel og spekulation.³⁰ Købmænd var, som det hed i en fransk pamflet vendt mod adelig handel, i virkeligheden forræddere mod den sande ære. Det demonstrerede de bl.a. ved skamløs demonstration af deres overflod og rigdom.³¹

Adelen var ikke ubekendt med socialt demonstrativt forbrug, der skulle vise, hvor velstående de var, men til forskel fra de skamløse købmænd havde de en traditionel ret til den slags, mens købmændene burde kende deres plads og ikke søge at overgå dem med utidig ødslen. Adelsens sociale status berettigede dem til et liv i luksus (i praksis forholdt det sig selvfølgelig anderledes, da kun det højeste aristokrati kunne leve op til idealerne), ja det krævedes ligefrem af dem, mens købmandens status som borger aldrig kunne retfærdiggøre et forbrug, der lå på linie med, eller endda oversteg, adelens. I flere italienske bystater brovtede købmændene med pralende inskriptioner på deres huse: "Marmoren alene har kostet 4000 floriner", kunne man læse på en bygning, bekostet af Piero de Medici, og på Filippo Decios gravsten i Pisa orienteres man om, at her hviler en mægtig herre, der tjente 1500 dukater om året. "Der var", som den engelske historiker Peter Burke har sagt, "en åbenlys stolthed over rigdom, som må forekomme europæiske forskere fra det 20. århundrede nærmest amerikansk i sin stil".³²

I Brügge, Nordeuropas største handelscentrum i Senmiddelalderen (inden Antwerpen og Amsterdam på skift overtog positionen) excellerede de forskellige nationers købmandsdrag i overdådigt udstyrede gildeshuse med skulpturer og heraldiske malerier, der ikke kun havde til formål at demonstrere gildernes rigdom, men også deres kulturelle iden-

titet.³³ Og handelsmændenes trang til at demonstrere rigdom voksede i takt med deres velstand og politiske indflydelse. I 1700-tallets Paris levede de rigeste handelsmænd således dør om dør med det højeste aristokrati og stod ikke tilbage for dem i pragtudfoldelse. En skotsk adelsmand, der i 1763 besøgte byen, bemærkede f.eks., at "de store handelsmænds huse er de bedste i Paris (...) Flertallet af disse gentlemen har en indkomst på 100.000 pund, mens en adelsmand med 4.000 pund regnes for velhavende".³⁴

I områder som Catalonien, Valencia og Portugal på den iberiske halvø foragtede adelen handelen intenst, og det samme var tilfældet i Rusland og Frankrig, hvor det ligefrem var forbudt adelen ved lov at involvere sig i handel. De franske adelige, som ikke desto mindre gav sig af med handel, var sædvanligvis nyadlede uden adelige traditioner, og de holdt normalt lav profil.³⁵ Rent faktisk risikerede franske og spanske adelige, som enten udførte fysisk arbejde eller drev købmandsskab, at miste deres adelstitler, ligesom de kunne miste de skattefritagelser, som fulgte med adelsskabet. Essensen af adelsskab var kongelig militærtjeneste og socialt lederskab. Ingen kunne udføre disse tilidshverv tilfredsstillende, hvis de samtidigt havde økonomiske interesser, som var i modstrid hermed: Det var kort sagt etisk problematisk at udnytte de mennesker økonomisk, som man var sat til at beskytte.³⁶

Forbud mod adelig business eksisterede også i Preussen, hvor kongerne til gengæld for forbuddet havde lagt restriktioner på købmænds og andre ikke-adeliges køb af jordegods.³⁷ I Danmark eksisterede der et de facto forbud mod

adelig handel fra Christian 1.s handelsforordning i 1475 til Christian 2.s håndfæstning i 1513, hvor det lykkedes adelen at få lov til at drive alle former for handelsvirksomhed. Indtil da havde adelen kun måttet handle med deres egen avl, og kun til den grænse, der gik ved "deres bords og gårds behov".³⁸

Selv i de italienske bystater, som ellers var kendt for deres driftige handelsvirksomhed og var ledet af store købmandspatriciere, havde de rigeste familier med tiden udviklet sig til en slags adelig elite, der adopterede aristokratiets traditionelle værdier.³⁹ I 1500-tallets Venezia trak de velstående patriciere sig i stigende grad tilbage fra handelen og opkøbte jord på fastlandet. I begyndelsen var der muligvis tale om en givtig investering, men med tiden medførte ejendommen af jord, at patricierne holdninger og værdier ændredes i retning af mere traditionelt aristokratiske normer, og i 1600-tallet var Venezias patriciere blevet forvandlet til *rentiers*, ja ikke nok med det, det var faktisk gået så vidt, at de nu så med foragt på patricierne i Firenze, der betragtedes som ukultiverede købmænd.⁴⁰ Det samme skete til en vis grad i Nederlandene, hvor storkøbmændene afviklede deres forretningsvirksomhed, når de indtrådte i det eftertragtede patriciat.⁴¹

Købmændene var med andre ord selv stærkt influerede af de aristokratiske æresidealer, hvilket vel ikke er så mærkeligt, så længe der ikke var ret mange andre forbilleder at trække på. Det skulle da lige være den akademiske verdens, men den har næppe virket tiltrækkende på en formuende købmand. Købmændenes honnøret ambition betød, at de, når de var blevet rige og velstående nok – mætte af handlen, som Cicero

sagde – trak sig ud af forretningslivet og i stedet investerede deres penge i mere passive værdier som jordegods, købte rang- og adelstitler for at opnå forhøjet social status og ellers forsøgte at efterligne adelens livsstil.⁴² Med den franske historiker Yves Barel's formulering optrådte købmændene som et "feudalt bourgeoisie".⁴³

Det er i øvrigt et fænomen, der kan iagttages over hele Mellemøsten og Europa lige fra de gamle grækere og romere tid til det 19. århundrede,⁴⁴ og det kendes også fra Skandinavien, hvor det 17. og 18. århundredes rige handelsmænd i stor stil købte fornemme titler og erhvervede sig jordegods.⁴⁵ Til gengæld gik trafikken ikke den modsatte vej. Som historikeren Sigurd Jensen har bemærket, så blev adskillige af det 18. århundredes danske købmænd – store som små – godsejere, hvorimod godsejerne kun sjældent – om overhovedet – endte som købmænd. Det var "den privilegerede stilling [som] drog".⁴⁶ I sit kendte skrift om den danske handels tilstand fra 1735 beklager Otto Thott sig direkte over denne tingenes tilstand, idet købmandshusenes formuer stedse konverteredes til jordegods og dermed blev unddraget handlen. Der findes kun få rige købmænd, der selv er rige købmænds børn, siger Thott, for ikke så snart har købmændene "vunden 20 à 30.000 rigsdaler, og vel mindre, førend de ophøre at handle, og da søger karakterer [rang] for sig og bestillinger [embeder i staten] for deres børn. Af denne årsag er få rige købmænd, som dog med meste fordel kunne handle".⁴⁷

I Sverige kan vi iagttage den samme 'trafik' fra købmand til godsejer. Den svenske historiker Sten Carlsson har således fremhævet, at opkøb af jordegods var helt almindeligt blandt sven-

ske købmænd, især i den anden halvdel af 1700-tallet, og Leos Müller kan i sin afhandling om de to stockholmske handelsdynastier Momma-Reenstierna og Carlos & Claes Grill bekræfte billedet. Claes Grill blev f.eks. ved købet af godset Österby til en af de største jordbesiddere i Uppland.⁴⁸ Flere svenske købmænd foretog lignende økonomiske dispositioner i stedet for at investere deres kapital i forretningsvirksomhed.⁴⁹

En anden almindelig forekommende disposition bestod i, at svenske købmænd giftede sig ind i aristokratiske familier, der var mere eller mindre fallerede. Herved opnåede den adelige frue at kunne føre et hus, der var hendes sociale position værdig, mens købmanden til gengæld skaffede sig en flig af den adelige ære. Købmændene var kort sagt opsatte på hurtigst muligt at opnå den samme sociale status som adelen.⁵⁰

”Købmændene som til dels er karakteriserede vil ligne adelen, de andre som ikke have karakter må dog som købmænd ligne hine, og disse efterfølges igen af den almindelige borgerstand”, som den københavnske stadsmægler Johan Buntzen lakonisk konstaterede i 1773.⁵¹

I Norge finder vi også talrige eksempler på, at embedsmænd og købmænd (eller embedskøbmænd, for embedsmændene ernærede sig ofte sideløbende som købmænd) enten opkøbte krongods, således som det var tilfældet under de store norske krongodssalg i 1660'erne, eller indrettede landsteder og tillagde sig en livsstil, der lignede adelens. For storborgerskabet i Trondheim var det f.eks. helt almindeligt at have en lystgård på landet, hvor man kunne udfolde et aristokratisk præget fritidsliv. Nogle af disse gårde blev endda ombygget til

standsmaessige herresæder.⁵²

Den stenrige Christiania-købmand Bernt Anker købte i 1790 storgården Frognergård, der tidligere havde været krongods, og her levede han ”som en engelsk lord”, førte et luksuøst og selskabeligt liv og braskede i det hele taget med sin rigdom. I et brev fortæller Anker selv, at han og generalauditør Wessel hver lørdag skiftevis trakterer henved 70 personer ved selskabelige sammenkomster. Sammenkomster, der, ifølge samtidige beskrivelser fra udenlandske deltagere, var en opvisning i en elegance og belevenhed, man ikke ventede at finde i en norsk provins. Gæsterne bestod som regel af medlemmer af Christianias rigeste købmandsfamilier.⁵³

Ved krongodssalget i Bergen stiftamt på Vestlandet solgtes ikke mindre end 70 pct. af krongodset til bergensiske embedsmænd og købmænd, og historikeren Erling Reksten pointerer, at der uden tvivl fandtes en række rent økonomiske incitamentter til opkøbene, men er på den anden side også af den opfattelse, at social prestige var en meget væsentlig drivkraft.⁵⁴ Ved salget af krongodset i Bratsberg len på Østlandet var billedet det samme: Krongodset blev alt overvejende solgt til den regionale elite af embedskøbmænd i Skien.

I Bratsberg overtog embedskøbmændene i stor stil bondegods i og med, at bønderne satte sig i gæld hos Skienkøbmændene, som, når bønderne ikke kunne indfri deres gæld, i stedet overtog gårdene. Øystein Rian mere end antyder, at købmændene brugte ufine metoder for at opnå ejerskab til bøndergårdene: Bønderne var således sårbare over for ”tvivlsomme metoder” i købmændenes regnskabsførelse: ”Regnskabsmanipulationer” øgede bøndernes gæld, og ”endelig

var heller ikke pantsætningsproceduren betryggende for debitorer. Resultatet blev, at meget bondegods gled pantevejen over fra bonde til købmand”.⁵⁵

Selvom ikke alle disse norske embedskøbmænd var fokuseret på den sociale prestige, som opkøbene medførte – en del solgte nemlig godset fra igen for i stedet at fokusere på savværksdrift og tømmerekспорт – ændrer det ikke ved, at social prestige var et væsentlig motiv hos mange: ”De økonomiske motiver og de sociale går selvsagt meget godt sammen”, siger Erling Reksten, men ”skulle vi forsøge at vægte dem, er jeg mere og mere kommet (frem) til, at de sociale motiver må have vejlet tungere end jeg oprindeligt mente. Måske har de vejlet tungest – i hvert fald med tiden”.⁵⁶

Selv i England, der ellers er kendt for sin entreprenante handelsvirksomhed og sine mange kolonier, var uviljen mod handel almindelig udbredt. Laura Stevenson og John McVeagh har således undersøgt, hvorledes uviljen mod købmænd kom til udtryk i 15- og 1600-tallets engelske litteratur og teater, og det ses klart, at også her herskede der en udbredt modvilje mod handelsfolk, der – i hvert fald i litteraturen og dramatikken – blev portrætterede som ågerkarle og moralsk anløbne personer.⁵⁷ Interessant nok finder McVeagh ingen træk af uvilje mod købmænd i Middelalderens tekster. Det er noget, der først dukker op i slutningen af 1400-tallet og begyndelsen af 1500-tallet, hvor der sker en gradvis ændring i opfattelsen af handelsmænd.

Emner som handel, grådighed og åger var faktisk slet ikke et tema i Middelalderens litteratur, og købmanden portrætteredes blot som en borger blandt andre. Holdningsskiftet tilskriver McVeagh

den ændring i verdenshandelen, der indtraf, da den nye verden blev opdaget, og store summer som en følge heraf akkumuleredes i de store europæiske handelshuse. For Englands vedkommende betød privatiseringen af landets store klostre efter 1536 og ophævelsen af forbuddet mod åger i 1571 også, at et kommercielt samfund voksede frem. Det samme gjorde uviljen mod grådige handelsmænd. I 1500-tallets litteratur betragtes købmanden ikke længere som et agtværdigt individ, og der sættes heftige litterære angreb ind mod åger, profitbegær og snyderi. Det første store værk, hvor dette syn på købmænd træder frem, er Thomas Mores *Utopia* fra 1516.⁵⁸

Den engelske historiker Richard Grassby fortæller i tråd hermed, at også hovedparten af de engelske økonomiske skribenter demonstrerede uvilje mod en levevej, hvis erklærede formål var profit. Begrebet 'business' blev i mange kredse opfattet som synonymt med korrupsion, opportunisme og bedrag. Det var en uvilje, som havde sin rod i agrarsamfundenes traditionelle fjendtlighed mod mellemmand, og som blev yderligere forstærket af frygt, uvidenhed og fordomme.⁵⁹

Der var imidlertid ikke så entydig en konsensus om det umoralske ved handel, at man kan sige, at de nævnte synspunkter var hegemoniske. Langt de fleste skribenter måtte nemlig, om end nødtvungent, erkende, at handel bragte velstand til landet: Blot mente man, at købmændene berigede sig mere end godt var, ligesom de svælgede i luksus på en for deres stand overdreven vulgær måde.⁶⁰ Og overdreven hang til luksus var farligt for et land, for var det ikke netop overdreven hang til luksus, der havde ført til Romerigetets fald?⁶¹ Forret-

ning aftvang respekt, men ikke beundring.⁶²

Adelig business

Det paradoksale er, at adelen, dens modvilje mod handel til trods, altid havde været involveret i handelsvirksomhed af forskellig art. Især de yngre sønner, som ikke stod til at arve familieformuen eller godset, tyede ofte til enten handelsvirksomhed eller til en karriere i militæret. I den antikke verdens kommercielle imperier havde forretningseliter udviklet sig i mange bystater, og i Middelalderen drev besiddelsesløse riddere ofte handel, hvis de da ikke foretrak et lystigt liv med plyndringer og overfald – især af omrejsende handelsmænd! Tempelridderordenen var involveret i omfattende bankforretninger, og den tyske ridderorden fungerede nærmest som et avanceret handelshus. I kommercielle centre som Flandern, Venezia, Genova, Firenze, Lucca og Siena optrådte adelige og borgerlige sammen på den finansielle arena.⁶³

I Sevilla tog de adelige ivrigt del i handlen med den nye verden, som kastede store økonomiske gevinster af sig, de indgiftede sig i store spanske købmandsfamilier, og i Castillien og Catalonien havde det finansielle borgerskab tætte kontakter til de højadelige *hidalgos*. I 1500-tallets Litauen var adelen fritaget for told og deltog aktivt i udenrigshandlen. I Bøhmen og Ungarn fortrak talrige adelige jordbesiddere til byerne, hvor de urbaniseredes, og hele 70 pct. af handlen i den polske by Gdańsk var i det 17. århundrede i hænderne på lavadelige. I de nordtyske småstater og bystater fandtes der også adelige, som var dybt involveret i handel, omend antallet her var mindre

end i det sydlige Europa.⁶⁴

Den europæiske adel levede altså langt fra alene af indkomster fra jordegods. Mange bortforpagtede deres godser til borgerlige og benyttede indtægterne til investeringer i udenrigshandel. Og selv driften af jordegods involverede de facto handelsvirksomhed, når godsernes overskudsproduktion skulle afsættes på markedet. Godsejerne var dermed direkte involveret i tidens kornhandel, ligesom de ofte var involveret i minedrift, byggeri og anden industriel virksomhed (f.eks. oprettelse af manufakturer og fabrikker). Franske og italienske adelsfamilier involverede sig i vinhandel, russiske adelsmænd investerede i klædehandel, og i Sverige var talrige adelige aktive i driften af kobberminer og kobberhandel.⁶⁵

Ja, selv handlende konger kendte man til fra historien. Som den engelske adelsmand Sir Walther Raleigh fremhævede, så kunne man i Frankrig finde to konger, der stammede fra italienske købmandsslægter (Huset Medici i Firenze), fordi det i ældre tider ikke havde været ualmindeligt, at konger var store handelsmænd. Kong Salomon selv var købmand, og ”Hele Europas ridderskab og adel handler med sit høn og sin sæd og sit kvæg, med sine vine og andre af jordens rigdomme (...) Kongen af Spanien er nu den største købmand af alle. Kongen af Portugal var det”.⁶⁶ Ikke desto mindre distancerede adelen sig alligevel principielt og kulturelt fra handelsvirksomhed, og betragtede det udadtil som en uværdig beskæftigelse for en adelsmand.

Den afgørende forskel bestod i, om man levede af handel, eller om man blot investerede i handel, ligesom man, som den norske historiker Kåre Lunden har

gjort, måske kan skelne mellem en handel, hvis mål var opnåelse af profit, og en handel, hvis mål var opnåelse af forhøjet social status.⁶⁷ En godsejer blev ikke til købmand af at handle med godsets korn, når det blot ikke var hans primære indtægtskilde, og han blev ikke til handelsmand, blot fordi han investerede sine penge i økonomisk givtige foretagender.⁶⁸ Det var faktisk normalt for en aristokrat at investere sine penge i handel, men det var ikke normalt, at han selv fungerede som handelsmand. Selvom det kan lyde dobbeltmoralisk, nærrede den europæiske adel altså uvilje mod handel og handelsmænd samtidigt med, at man selv investerede i handel på livet løs. Det er et træk, som antikhistorikerne også har påvist i oldtidens Grækenland og Rom.⁶⁹ Det kan let tænkes, at også de handlende adelsmænd selv betragtede det på denne måde og altså skelnede mellem profitmotiveret og statusmotiveret handelsvirksomhed.

For nu at tage det svenske eksempel kan det påvises, at adelen, dens involvering i minedrift til trods, ikke var venligt stemt mod den merkantile sektor og kun med ulyst gav sig ind på området. I 1636 diskuteredes det således, hvordan man skulle få adelsmænd til at deltage økonomisk i landets minedrift, in casu ved investeringer i Kobberkompagniet. Adelsmanden Clas Fleming gav ved den lejlighed udtryk for en frygt for, at nogen skulle tro, han gjorde det for profitens skyld. Faktisk ville han gerne investere større summer i kompagniet, hvis det ikke netop var, fordi han frygtede, at hans noble intentioner skulle blive udlagt som griskhed. At investere i et foretagende for at opnå personlig vinding var nemlig så suspekt, at det hurtigt kunne medføre ilde omtale og ondsindede rygter.

En anden adelig, Axel Oxenstierna, fremhævede, at investeringer for profitens skyld alene var imod det adelige kodeks. Den sande adelsmand investerede udelukkende i kompagniet for at fremme sagen og dermed det almene bedste. En rigtig adelsmand arbejdede ikke for egen vinding – ligesom borgerne – men for det fælles vel. Når man investerede i handel og industri fandtes der, sagde Oxenstierna, to hovedmotiver. Det ene var at fremme fædrelandets vel (prodesse Patria), og det andet var den personlige profit. Adelen skulle selvfølgelig investere i Kobberkompagniet af den første grund. Investeringen var en social pligt.

Derfor kan den svenske adels deltagelse i de store kompagniprojekter ikke udelukkende tages som udtryk for en egentlig adelig handelskapitalisme. Det handlede også om at gå foran som et godt eksempel for andre. Der var ikke kun tale om økonomiske investeringer, men også om sociale og politiske, noget der forventedes af en rigtig adelsmand. I 1640 taltes der blandt den svenske adel ligefrem om at ”förbjuda kronans tjänere att öva någon köpenskap” – og kronens tjenere udgjordes i stor stil af adelsmænd.⁷⁰ Lad så være, at denne opofrende ædelmodighed sagtens kan have fungeret som et bekvemt skalkeskjul for begærlige adelsmænd, der ikke åbent ville indrømme, at de var ligeså profitglade som de borgerlige forretningsmænd.

I løbet af 16- og 1700-tallet ændrede regeringernes og adelens holdninger til handel sig gradvist, og det forbud mod adelens deltagelse i handelsvirksomhed, som havde eksisteret i Spanien og Frankrig, blev delvis ophævet, ja nu opfordrede man ligefrem adelen til at kaste sig over merkantil virksomhed. I 1682

afgjorde den spanske regering f.eks., at ejerskab af fabrikker og lignende industrivirksomhed ikke længere var uforenelig med adelig status, og i 1770 udvidedes tilladelsen til alle former for handel og økonomisk aktivitet.⁷¹ I Frankrig havde man under Ludvig 14.s regering forgæves forsøgt at opmuntre adelen til at deltage i kommercielle initiativer, men traditionens magt var for stor, og de adelige fortsatte uanfægtet af opfordringerne med at placere deres økonomiske overskud i opkøb af jord og embeder. Så sent som under revolutions-tiden eksisterede modviljen mod adelige handelsmænd stadig. I hvert fald findes der fra 1789 eksempler på, at adelige har anmodet regeringen om ikke at miste deres adelige status, såfremt de involverede sig i handelsvirksomhed.⁷²

Men der kunne også være andre grunde end blot og bar aristokratisk konservatisme til at nære modstand mod handlen. For nogle franske adelige gjaldt det således om at værne deres sociale privilegier og status i en verden under voldsom forandring. En verden, hvor penge i stadig stigende grad betød høj status, og hvor mindre indflydelsesrige adelige med bekymring så en hær af *nouveau riches* – bestående af alt fra andre adelsmænd til borgerlige købmænd og finansspekulanter – fortrænge dem fra deres hævdvundne position i det sociale hierarki, og via store optjente kapitaler på handel købe sig fornemme titler og arvelige embeder til deres børn. Der var tale om adelige, der, som den adelige tradition jo bød, havde placeret deres kapital i jordegods, og som derfor så med fortrydelse på, at den franske stat beskyttede og opmuntrede landets manufakturer og større engros-handel med særlige skattebegunstigelser og

monopoler. ”Kapitalisterne” blev kort sagt tilgodeset på den traditionsloyale adels bekostning.

Historikeren John Shovlin har argumenteret for, at det netop var på grund af denne desavouerede landadels uvilje mod den nye handelskapitalisme og de normer, der fulgte i kølvandet på den, at der i den anden halvdel af 1700-tallet udviklede sig en særlig patriotisk politisk-økonomisk diskurs i Frankrig, hvor det fremhævedes, at handlen og økonomien først og fremmest skulle gavne almenvellet, ikke den enkelte, ligesom der klagedes over griske og upatriotiske købmænd.⁷³ Den århundredgamle modstand mod købmænd og handel holdt med andre ord stadig ved – om end nu med lidt andre begrundelser end tidligere.

Det er en politisk-økonomisk diskurs, vi også kan genfinde i Danmark-Norge i årene mellem ca. 1760 og 1820, for det forholdt sig nemlig således, som gentlemanhistorikeren Peter Frederik Suhm formulerede det i 1763, at ”Handelens esprit er fordel, gevinst. Adelsens derimod ære”.⁷⁴ Det skulle endnu vare en rum tid, før handelsvirksomhed i stor stil blev accepteret som en legitim og ærværdig beskæftigelse, som selv adelige uden blusel kunne kaste sig over.

Kirken og købmanden

Uviljen mod handel og spørgsmålet om profitbegærlige købmænd var ikke kun et centralt spørgsmål i forbindelse med adelens æresbegreber. Også kirken og gejstligheden var optaget af spørgsmålet, da griskhed og vindesyge var imod de himmelske forskrifter. Gode kristne måtte ikke snyde hinanden (eller andre) i handel og vandel, men skulle elske næsten som sig selv. Snyderi og profitbegær

var noget, man overlod til jøderne, hvis religion ikke forbød dem at tage ågerrenter af ikke-jøder. Den senere vandinspektør i København, Johan Frederik Gæde, der i 1780'erne forfattede en lærebog for handelslærlinge, brød sig ikke om jødernes handelsvirksomhed, og han viede et helt kapitel i sit digre værk til en gennemgang af "mosaiternes", umoralske grundsætninger.

I afsnittet "Om lån og åger" hedder det f.eks. med reference til Moselovens 5. bog, 23. kapitel, 19.-20. vers: "Du skal ikke tage åger af din broder hverken af penge, mad eller nogen ting, som kan ågres med. Af en fremmed må du tage åger, men af din broder må du ikke tage åger".⁷⁵ Gæde afslører her en af grundene til den uvilje mod jøder, som var så fremherskende i det tidlige moderne (og moderne) Europa. Da jøderne stod uden for det kristne fællesskab, kunne de uden at skade deres salighed profitere på handel med de kristne, mens de kristne ikke kunne gøre det samme, hvis de ville bevare deres gode ry og rygte i det kristne fællesskab.

Uviljen mod jødiske spekulanter var som bekendt ikke af ny dato. Siden kirken i Middelalderen havde tilladt jøderne at låne penge ud mod renter – hvilket var forbudt de kristne – var der blevet set skævt til de jøder, der tjente styrtende på denne givtige, men ukristelige, forretning. Jøderne var i kirkens øjne allerede så depraverede, at lidt rentetagnings hverken gjorde fra eller til. Som skolastikeren Thomas Aquinas fremhævede, så var jøderne "allerede så håbløst fordømte, at ingen forbrydelse kunne forværre deres situation".⁷⁶ Gode kristne skulle derimod leve beskedent og gavmildt dele almisser ud til trængende fattige (det samme var jøderne i øvrigt

forpligtet til via deres religion, men det overså man bekvemt). Barmhjertighed og næstekærlighed var nøglen til paradiset, griskhed og profitmageri til helvedes evige pinsler.

For 15-1600-tallets ortodokse lutheranere og 1700-tallets følsomme pietister var købmandsskab og handelsvirksomhed, især pengeudlån, om ikke direkte syndefuldt, så dog på den anden side "ikke uden synd", for "købmænd og kræmmere er af én natur. Den ene handler med grove varer, den anden med fine. Det, som gør deres handel stor er og af en lig natur, synd og uret". Ordene er hentet fra den danske biskop Henrik Gerners skrift *De wiisis politica practico-sacra* fra 1662.⁷⁷

Uviljen mod de vindesyge købmænd blev i Danmark og Norge dog især udbredt via Erik Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed* (sædvanligvis benævnt *Pontoppidans Forklaring*), der var pligtlæsning i skolerne fra 1737 til 1791-94, og som under det 7. bud (Du skal ikke stjæle) omtalte købmænd på en lidet flatterende måde. Det hed her, at købmænd var tyve, som forurettede næsten, der ikke fik "fuld værd for sit, enten af varerne, vægten, målet eller pengene". Om end det ikke siges direkte, er der ingen tvivl om meningen: "Hvem stjæler med list?" lyder spørgsmålet, og svaret følger prompte: "Det gør alle de, som enten tage eller tilbageholde næstens gods på en fin og hemmelig måde, hvilken kan være mange slags, thi enhver tyv har sine underfundige trækker og rænker". Og næste spørgsmål – "sig mig nogle af de almindeligste tyverænker?" – følges af svaret: "En hemmelig tyv for verden, skønt åbenbar i Guds øjne er (...) den købmand, som i køb og salg foruretter sin næste således, at han ej får fuld værd

for sit, enten af varerne, vægten, målet eller pengene er ringere, end næsten ved at sige, hvilket ej er at elske sin næste som sig selv”.⁷⁸ Moralens er tydelig: den købmænd, som snyder en anden i handel, er en tyv, også selvom ”tyveriet” er maskeret nok så snedigt.

Pontoppidan opstiller i sin katekismus i det hele taget en række handels-etiske regler, som gør berigelse på næstens bekostning (og hvilken berigelse sker i grunden ikke på næstens bekostning) og dermed profitabelt købmændskab og forretningsvirksomhed umulig. I hans kommentarer til det syvende bud uddyber han f.eks., hvori handelsverdenens store synder består: urimeligt høje renter, fallitpilleri (”svindlerisk bankerot”), bestikkelse og spekulation i og udnyttelse af andres skade. I samme åndedrag sætter han ind mod ”vovelige lykkespil”, unyttige kunster og tiggeri. For hvad er den raske og arbejdsføre tigger andet end et menneske, der berøver samfundet – og dermed Gud – sin arbejdskraft?

I en prædiken, Pontoppidan som biskop holdt i Vor Frue Kirke i Bergen i 1749, henvendte han sig direkte til menighedens købmænd, som der var mange af, og advarede dem imod at berige sig ud over deres nødtørftige behov – for herved kom de i karambolage med kristendommens bud om mådehold og næstekærlighed: ”Købmænd og handelsmænd udgør den væsentlige del af denne menighed”, prædikede han, sikkert med en vis patos, ”hvorfor jeg også haver henrettet min forestilling i dag på Eders stand og håndtering. Denne stand er nu i og for sig selv så nødvendig for den nærværende verden som nogen anden, desforuden ligeså behagelig og saligheden lige så nær”. Menighedens

købmænd har nok nikket andægtigt til disse vise og kristelige ord, men så faldt hammeren: ”Dog er det en stand”, fortsatte biskoppen, ”der frem for andre er fuld af fristelser for alle dem, der indse og alvorlig overlægge den trange og lige livsens vej”. Ja, farlig var den, for hvor nemt var det ikke for købmændene at tiltage sig fordele på bekostning af næsten i handel?

Indtrængende advarer Pontoppidan: ”Derfor ransag Eders hidtil førte handel og vandel på det allernøjeste for Gud i samvittigheden. Ja, gør dette, kære tilhørere, uden forskel af stand og omstændigheder. Prøv Eders samvittighed redelig for Guds ansigt, og se som Josephs brødre i Egypten vel til, at der i Eders sæk ikke finder sig et bæger som ej hører dertil, en penge, som i den onde time skal gøre Eder angst og kval, eftersom den kommer fra den Onde og er tigget af Satan denne verdens gud, som I har knælet for, da I har bøjet retten”. Det var hårde ord, og den merkantile del af menigheden har nok ved den lejlighed kigget stift ned i gulvet.⁷⁹

En stor del af 1700-tallets gejstlige hyldede stadig den gamle forestilling om, at mennesket skulle blive i den stand, hvori det var født. For Martin Luther havde det været væsentligt, at mennesker skulle tjene Gud i den stand, hvor de ved fødslen var placeret, for her var det den guddommelige mening, at de skulle forblive og virke. Derfor måtte købmændenes og handelsmændenes stræben efter større rigdom og social status være i modstrid med det guddommelige forsyn.⁸⁰ Mennesket skulle alene stræbe efter Guds rige og ikke jage den timelige verdens goder. Ydmyghed, trofasthed og flid i den gerning, hvortil man af Forsynet var sat, var det, som krævedes af det

kristne menneske, mens pengespekulationer og profitmageri uden reelt arbejde var forkasteligt og syndigt.

Luther broderede her videre på traditionen fra den katolske kirke, som Middelalderen igennem havde prædikeret, at økonomiske interesser var underordnet tilværelsens højere formål: den evige frelse. Rendyrkede økonomiske motiver var suspekterede, og når den økonomiske interesse gik længere end til den blotte tilfredsstillelse af nødtørften, var der ikke længere tale om sund foretagsomhed, men om griskhed og gerrighed. Arbejdet skulle udføres til det fælles vel, og derfor måtte profitten ikke overstige arbejdets rimelige løn.

Handel var et nødvendigt onde, som var farligt for udøverens sjæl og frelse. Som munken og skolastikeren Heinrich von Langenstein skrev i det 14. århundrede: "Den som har tilstrækkeligt til at tilfredsstille sine behov og som alligevel rastløst arbejder for at skabe rigdom, enten for at opnå en højere social position eller for til sidst at kunne have nok til ikke at arbejde, eller for at hans sønner må blive mænd af rigdom og betydning – alt sådant er drevet af en fordømmelig griskhed, lidenskab eller stolthed".⁸¹

I 1520 og 1524 publicerede Luther *An den christlichen Adel deutscher Nation og Von Kaufshandlung und Wucher*. I den sidstnævnte titel finder vi essensen af hans handelsetik og redegørelser for, hvorledes det kristne menneske, der vil forene tro og forretningsliv, må agere: Som udgangspunkt slår Luther fast, at handel både er nyttigt og nødvendigt, men kun så længe købmanden ikke foruretter næsten ved at kræve en højere pris for sin vare, end den er værd. Købmanden skal selvsagt have dækket sine omkostninger og have til dagen og vejen,

men alt herudover er utidig profit og en synd. Tanken om, at mennesket ved foretagsomhed og dygtighed kan øge sin profit, ligger ikke blot Luther fjernt, men fordømmes ligefrem som umoralsk og ukristelig.⁸²

Hvad der bl.a. generede Luther ved den moderne købmandshandel, som var blomstret op i løbet af Renæssancen, var den omsiggribende kreditgivning og rente, som jo var selve forudsætningen for handel i større stil. Den gode kristne kunne ikke tage vekslere på fremtiden, således som man gjorde ved kreditgivning, for det var at sætte mere lid til sig selv end til Guds uransagelige veje: "Ros dig ikke af dagen i morgen, du ved jo ikke, hvad dag kan bringe", siger han med henvisning til Salomos ordsprog (27,1). Den gode kristne skal låne den, som trænger, men uden at tage rente, og allerhelst skal han købe kontant eller bytte vare mod vare. Det er en gammeldags og noget gumpetung forretningsetik, den store reformator ønsker praktiseret. Som den engelske historiker R. H. Tawney har sagt det, så betragtede Luther det økonomiske liv med en bondes øjne.⁸³ Idealet var det pengeløse samfunds byttemarked. Moderne pengeøkonomi var blot en slagmark for profitbegær og griskhed.

Uviljen mod rentetagning – der generelt kaldtes åger – havde Luther overtaget fra de katolske skolastikere. Siden den tidlige middelalder havde kanonisk ret defineret åger som enhver fortjeneste på at låne penge ud. Med tiden blev dogmet imidlertid ret besværligt at have med at gøre for de katolske moralfilosoffer. På den ene side måtte de forholde sig til, at alle former for rentetagning var åger og dermed syndigt, og på den anden side måtte de finde en måde at retfærdiggøre den på. Hvordan skulle

Fig. 3. Forestillingerne om købmænds anløbne moral fandt ofte næring i aktuelle skandaler. Den store be-
dragerisag i Asiatisk Kompagni i foråret 1783 efterlod blandt andet fuldmægtig Jacob Lynge med et blakket
ry. Han havde sammen med andre af kompagniets forretningsførende lidt store tab i et privat firma samtidig
med, at hundredetusinder af rigsdaler manglede i kompagniets kasse. Lynge er portrætteret mellem sagsak-
terne. På gulvet står eksempelvis "Revisions Commissionens Forretning ved det kongelige actroierede Danske
Asiatiske Compagnie 1784." Revisionskommissionen påpegede flere mangler i Lynges og andres forretnings-
førelse. Olie på lærred. Udført af C. A. Lorentzen, 1791. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.

man ellers kunne drive handel i et kapitalistisk samfund?⁸⁴ Det var en gordisk knude. Som den danske protestantiske teolog Niels Hemmingsen formulerede det i 1592, kunne man ikke fordømme rente generelt uden at skade handelen, ”men hvis du tillader en vis rente, vil den have syge snart hævde, at en hvilken som helst rente er tilladt”. Hvad skulle man dog stille op?⁸⁵

Luther adskilte sig altså ikke fra katolske dogmer på dette punkt. Også for ham var handlen suspekt, og rentetagning var uden diskussion åger og derfor syndigt. Den købmand, der ikke ville risikere sin frelse, måtte først og fremmest optræde som kristen og først derefter som handelsmand: Den retskafne købmand trykkede ikke priserne, forhøjede dem ej heller, han indgik ikke aftaler med andre købmænd om at holde priserne kunstigt oppe, indgik ikke luskede aftaler og snød ikke med vægt og mål. Det var, mente Luther, myndighedernes pligt at skride ind over for bedrageriske købmænd, men da han samtidigt udmærket vidste, at dette var illusorisk – var fyrster og prinser ikke selv i lommen på de store købmænd, som forstrakte dem med penge? – frygtede han med god grund, at det blot ville gå som i mundheldet: ”De store tyve hænger de små”.⁸⁶

Afslutning

I det foregående er der blevet oprullet en merkantil diskurs, der, selv om den sikkert indtil nu har været ukendt for de fleste og måske derfor vil vække lyst til modsigelse, ikke desto mindre repræsenterer en diskurs, der kan spores i europæisk historie fra antikken til oplysningstiden. En diskurs, som P.

A. Heiberg forholdt sig aktivt til og indskrev sig i, da han forfattede/plagierede sin købmandskatekismus i slutningen af 1780'erne.

Der eksisterede også andre diskurser, der var knap så handelsfjendtlige eller som ligefrem forholdt sig positive til handelslivet, men det er uvæsentligt i vor sammenhæng, hvor målet har været at lokalisere den handelsfjendtlige tradition, som Heiberg bygger sin fortælling på. Formålet har altså ikke været at problematisere synspunkterne eller at undersøge deres repræsentativitet, ej heller at efterprøve om uviljen mod købmænd gav sig konkrete udslag i det praktiske liv. Det er en redegørelse for traditionen i sin egen ret, som har været mit ærinde.

Ifølge denne tradition opfattedes handel og købmandsvirksomhed som noget suspekt, noget som respektable mennesker ikke kunne give sig af med uden at sætte deres gode navn og rygte – eller ligefrem deres salighed – over styr. Jagten på profit for profittens egen skyld var lastværdig og æreløs. Ønsket om at berige sig selv på bekostning af sine frænder (almenvellet) var umoralsk, og således havde det været siden Oldtiden og frem til Heibergs egen tid, i hvert fald i nogle kredses øjne og med skyldigt hensyn til de gennem tiden skiftende begrundelser for uviljen mod forretningsverdenen.

Animositeten mod handel, rentetagning og åger (hvilket ifølge kirken kom ud på ét) var i den tidlige middelalder blevet indoptaget i kirkens lære, og den blev videreført i den luthersk-protestantiske kirke i Norden og Nordtyskland. Tankegangen var som skræddersyet til det feudale standssamfunds funktionelle opdeling og ideologiske tankegods, hvor samfundslegemet opfattedes som en organisk helhed, hvor hvert lem (dvs. hver

stand) tjente til at opretholde de øvrige. Det måtte derfor være i enhver stands tarv at tjene almenvellets interesser, idet man herved tjente sine egne.⁸⁷

Det siger sig selv, at en person, der udelukkende var drevet af lysten til at profitere på andres bekostning – ukristelig vindesyge – principielt måtte opfattes som et samfundsskadeligt individ – og det selvom stort set alle var enige om, at handelsvirksomhed var gavnligt for samfundet, idet handlen tilførte landet varer og forbrugsgoder, man ellers ikke ville have haft adgang til. En anonym skribent formulerede i 1806 opfattelsen af købmændenes samfundsnytte på følgende, lidet flatterende måde: ”Der gives mangfoldige købmænd, som fortjener største højagtelse. Men man tænker sig engang en rig købmand af den lavere slags! Man overvejer engang hvad han bidrager til det lands bedste, som har skænket ham lykke og formue! Han trakterer og spiller kort, læser Adresseavisen, som er hans eneste lektüre, og almanakken, som er den eneste bog, han hele året igennem anskaffer sig, det måtte da være en ny og fuldstændig kogebog; er ligegyldig ved om end Kant eller Newton, Ewald eller Holberg skulle dø af sult. Lad dem arbejde, de karle, siger han – de er så til ingen nytte. De tyske aviser interesserer ham kun for så vidt som de efterretninger, de medbringer, har indflydelse på hans handel. Har han sendt skibe til engelske besiddelser, så holder han med engelskmanden; har han sendt skibe til franske besiddelser, så holder han med Frankrig. Sidder han på sit kontor, så betragter han alle de folk, som ikke er rige, eller som han ikke venter at kunne fortjene noget ved, som praktkere, maddiker eller fidibusser. – Og sådan en person skulle være nogen

lykke for en stat?”⁸⁸

Selv denne yderst købmandskritiske skribent kunne dog ikke nægte, at handel, i særdeleshed den store udenrigshandel, var nyttig og nødvendig, ja ligefrem gavnlig, for enhver stat og derfor måtte den understøttes og hjælpes. Den kendte engelske økonomiske skribent Thomas Mun hævdede i 1664 i tråd hermed, at det netop var den blomstrende udenrigshandel, der lå bag det engelske riges velstand og fremgang, og han benyttede samtidig lejligheden til at prise ”købmandens ædle profession”. En sådan opfattelse af handlen var Mun langt fra ene om.⁸⁹ Meget tyder faktisk på, at det snarere var den indenlandske end den udenlandske handel, der var målet for moralisternes og anti-liberalisternes angreb.

De førmoderne forestillinger om de egennyttige købmænd og det almene bedste hænger dermed sammen med en økonomisk tankegang, som er tæt forbundet med knaphedssamfund og subsistensøkonomi og med det politiske rationale, der definerede det feudale standssamfund. I det traditionstyngede tidlige moderne Europa var det en generelt fremherskende forestilling, at alle materielle goder var underlagt en universel begrænsning, og heraf fulgte, at den enes velstand principielt var den andens nød, og at en succesrig økonomisk spekulants formue i princippet var skabt på andres bekostning, dvs. de fattiges.

Tanken om, at det var moralsk uforvarsvarligt ikke alene at profitere på andres tab, men ligefrem at have det som det egentlige mål med sin virksomhed, blev delt af mange: For 16- og 1700-tallets økonomiske skribenter var ideen om et ’kommercielt’ samfund en moralsk umulighed. Et sådant samfund ville ikke levne

plads til 'dyden' – det vil sige til en uegennyttig (patriotisk) indsats for det fælles bedste – og uden dyd kunne intet samfund i længden bestå. Der var generelt fælles fodslag omkring det økonomiske princip om almenvellets førsteprioritet, og særinteresser og enkeltinteresser på økonomiens område forkastedes, hvis de modarbejdede det økonomiske samfund som helhed.⁹⁰ Som englænderen Sir William Keith formulerede det i 1738, så ville det være unaturligt, hvis en regering tillod eller opmuntrede købmænd til at profitere på forretninger, der var i modstrid med almenvellets interesser – og det var statens opgave at sikre, at noget sådant ikke fandt sted.⁹¹

Det var en økonomisk tænkning, der var baseret på en etik om alle individers ret til et levebrød, om end det kun var på et subsistensniveau, og alle økonomiske handlinger, såvel almindelige menneskers egne som magtelitens, målt på baggrund af denne moralske målestok. Det var ikke moralsk tilladt at udnytte andre i så høj en grad, at de sank under subsistensniveau, eller blot "faldt tilbage", og måden, man kunne modvirke dette på, bestod i en økonomisk adfærd, hvis mål aldrig var optimering af profit. Der var således ikke noget at sige til, at egennyttige og profitorienterede handelsmænd blev lagt for had af den del af samfundet, der stadig abonnerede på de traditionelle, moralsk-økonomiske forestillinger. Og efter alt at dømme tilhørte kritikerne ingen minoritet. Snarere tværtimod.

Vi kan vel i virkeligheden tale om to forskellige hovedopfattelser af, hvad der var økonomisk rationelt: Den moralsk-økonomiske (eller traditionalistiske) opfattelse, der baserede sig på en forestilling om alle goders begrænsning, og

den profit-økonomiske (eller traditionsbrydende), der ikke anerkendte sådanne begrænsninger, men i stedet troede på vækst og opdyrkning af stadig nye markeder. Det var disse to modstridende opfattelser, der satte dagsordenen i det 18. århundrede, og frem til ca. 1800 var det den traditionalistiske opfattelse, der nød størst opbakning hos høj og lav. Herefter tippede balancen til den traditionsbrydende profitøkonomi, men – og det er væsentligt – vel at mærke kun hos samfundseliten. Den jævne mand opfattede fortsat uhæmmet profitjagt og griskhed som et samfundsskadeligt onde, der var i modstrid med al god moral og kristen etik (og jeg vil vove at påstå, at det stadig forholder sig således den dag i dag).

Forud var gået en lang række debatter mellem intellektuelle af alle afskygninger, der heftigt debatterede, hvorledes man bedst sikrede det almene bedste: Var det bedst at overholde de traditionelle normer om moralsk fællesskab og fælles ansvarlighed ved at opstille økonomiske barrierer og begrænsninger, eller var det tværtimod det bedste at opløse alle sådanne begrænsninger og stille individet frit til at søge sin egen lykke? Og hvorledes sikrede staten sig, at undersåtterne ikke først og fremmest var fokuseret på deres egen nytte, men i stedet levede op til standssamfundets evige credo om 'det fælles bedste'?

Det sidste problem blev det en hovedopgave for 1700-tallets absolutistiske og patriotiske stater at løse: Skabelsen af en fælles bevidsthed hos *alle* undersåtter om *alles* almene bedste. Herom stod kampen i Oplysningstiden, og det er på denne baggrund, at tidens handelsetiske debatter og uviljen mod de griske og vin-desyge købmænd skal ses. Købmændene

lod sig nemlig ikke tøjle af patriotismens foromvundne slagord og dydzirede kongerøgele.

Under alle omstændigheder var det et tusindårigt handelsetisk dogme, der nu gik sin undergang i møde, og overlod scenen til det 19. århundredes liberale natvægterstats økonomiske kynisme. En kynisme, der først for alvor blev imødegået, da Karl Marx og Friedrich Engels i 1848 publicerede deres senere så herostratisk berømte kommunistiske manifest, som punkt for punkt genoplivede ældre tiders uvilje mod profitmagerne og relancerede forestillingen om det almene bedste. Og – det bør vel tilføjes for fuldstændighedens skyld – også var en integreret del af den tidlige tyske nationalsocialisme og dens *Blut und Boden*-tænkning, hvor jøderne betragtedes som de grådige profitmagere, der havde slået skår i det oprindelige tyske folks moralske fællesskab.⁹²

Vi kan måske ligefrem formulere den tese, at den handelsetiske forestilling

om almenvællets forrang og uviljen mod griskhed, som her skitseret, repræsenterede en traditionalistisk diskurs, der i den sidste ende 'tabte' kampen til den moderne, kapitalistiske (læs: liberalistiske) diskurs, der, til trods for at den dukkede op i England og Nederlandene allerede i 1600-tallet, først for alvor slog bredt igennem hos magthavere og borgerskab i løbet af 1800-tallet, hvor det blev den eneste 'rationelle' måde at agere økonomisk på. Jeg fristes endda til at sige, at den liberalistiske tænkemåde aldrig er slået igennem i det europæiske folkedyb – især ikke i de nordiske lande – og at det netop er derfor, at de socialdemokratiske velfærdsprojekter har haft så stor gennemslagskraft netop her. For det 20. århundredes socialdemokrater gjorde vel ikke andet end at omforme århundredgamle folkelige forestillinger om social retfærdighed og økonomisk fordeling af goderne til moderne, praktisk udførlig politik?

Men det er en anden historie.

Noter

- 1 I det følgende er der citeret fra den senere udgivede, og samlede udgave, af *Rigsdalerseddelens Hændelser*, bd. 1, 1789, s. 113-129.
- 2 Også ikke-religiøse skribenter benyttede katekismusformen til verdslige, men seriøse, formål: Jacob Baden skrev f.eks. i 1766 den patriotiske *Forsøg til en moralsk og politisk katekismus for bønderbørn*; Jacob Prahl forfattede en *Agerdyrknings-Catechismus, efter Bornholms Agerdyrknings-Maade* (1777) og Esaias Fleischer en ditto for hele landet (1779). N. D. Riegels udgav *Forsøg til en Catechismus om Agerdyrs Pleie* (1790); F. E. Rochow en *Catechismus for den sunde Fornuft* (1793); Bernhard Faust *Udkast til en Sundheds-Katekismus* (1793); Johan Ludvig Mansa skrev *Have-Katekismus eller Grundregler for nyttige Havevexters Dyrkning* (1796) og Malthe Conrad Bruun skrev i 1796 tre satiriske katekismer – *Catechismus for Royalisterne i Dannemark og Norge (...) forsy-*

net med Morgen- og Aftenbønner, samt Liigpsalmer; Democratisk Catechismus (...) Anviisning til Kundskab om den alleene saliggjørende politiske Troe i Slutningen af det attende Seculum og den herostratisk berømte Aristokraternes Catechismus, som førte til hans landsforvisning i 1800. Efter 1800 forsvinder de verdslige katekismer så småt fra bogmarkedet, selvom vi stadig kan finde nogle stykker: Johan Werfels *Katekismus i Naturlæren til nyttig Underviisning for Ungdommen* (1803); *Den danske Husmoders Køkken-Katekismus* (1801); Hans Ewerthsen Wiims *Kjøbenhavnernes Katekismus, eller nyttige Husraad i disse besværlige Tider* (1810) og P. O. Boisens *Forsøg til en Færelands Katekismus* fra 1811.

- 3 P. A. Heiberg: *Tre Aar i Bergen. Autobiografisk Episode*, 1829, s. 19-20, 23, 32-39. Om sagens efterspil, se P. A. Heiberg: *Fornødne Oplysninger i Anledning af et Dokument, som Herr Agent W. Krohn i Bergen har ladet ind-*

- rykke i den norske Rigtidende no. 61 for dette Aar, 1829.
- 4 Som f.eks. den store bedragerisag i Asiatick Kompagni fra 1783, hvor nogle betroede medarbejdere havde svindlet for store summer, ligesom kompagniets direktører havde sjuksket med deres tilsynspligt. Aage Rasch & P. P. Sveistrup: *Asiatick Kompagni i den florissante Periode 1772-1792*, 1948, s. 139-167.
 - 5 Allerede i 1770 udkom der i København et anonymt skrift med næsten samme titel – *En nyttig liden Kjøbmands-Katekismus, indeholdende i Korthed alle de Lærdomme, der tidligen bør bibringes enhver, der i Tiden skal blive en god og fuldkommen Handelsmand*. Indholdet er stort set identisk med Heibergs. Det vides imidlertid ikke, hvem der har forfattet den. I 1787 – altså samme år som Heibergs katekismus blev trykt i *Rigsdalersedlens Hændelser* – udkom i Christiania *Den retskafne Kiøbmands Katekismus følgende Religion, Indsigt og Reedelighed men modsetter sig Den Onde*. Også dette skrift er stort set identisk med Heibergs (men forskelligt fra 1770-udgaven), og heller ikke her kendes forfatteren. Da Heiberg næppe kan have forfattet den første udgave fra 1770 – da var han kun 12 år – er der altså tale om et ”lån”, hvor Heiberg i eget navn udgiver en anden mands værk. Se også Povl Ingerslev-Jensen: *P. A. Heiberg. Den danske Beaumarchais*, 1974, s. 29f.
 - 6 *Tanker over den i Aaret 1787 i Christiania trykte Piece under Titel: Kiøbmands-Katekismus af W.*, 1787, s. 4, 15f.
 - 7 *Forsøg til en politisk Afhandling om Handel af Hr. Melon. Med en Fortale af Hr. Justits-Raad Kofod Anker om Handelens Nytte for borgerlige Stater*, 1759, s. 60.
 - 8 *Ibid.*, s. 67.
 - 9 *Ibid.*, s. 76.
 - 10 *Ibid.*, s. 79.
 - 11 Louise A. Tilly: “The Food Riot as a Form of Political Conflict in France”, *The Journal of Interdisciplinary History*, vol. II, no. 1, 1971, s. 42f.
 - 12 William M. Reddy: “The Textile Trade and the Language of the Crowd at Rouen 1752-1871”, *Past & Present*, no. 74, 1977, s. 63.
 - 13 Jens Holmgaard: ”Baggrunden for kornprisstigningen i Danmark i 1740”, *Historie. Jyske Samlinger*, ny rk XII, 3-4, 1978, s. 339-341.
 - 14 *Ibid.*, s. 342.
 - 15 David Ormrod: *The Rise and Fall of Commercial Empires. England and the Netherlands in the Age of Mercantilism, 1650-1770*, 2003, s. 208; Steven L. Kaplan: *The Famine Plot Persuasion in Eighteenth-Century France*, 1982, s. 55, 63, 65.
 - 16 E. P. Thompson: “The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century”, Id.: *Customs in Common*, 1991, s. 185-258; Alan Booth: “Food Riots in the North-West of England 1790-1801”, *Past & Present*, no. 77, 1977, s. 84-107; David Ormrod som ovenfor anført, s. 213.
 - 17 Henrik Stampe: *Erklæringer, Breve og Forestillinger, General-Prokureur-Embedet vedkommende, IV. Deel fra 1763 til 1765 inclusive*, 1796, s. 502ff.
 - 18 Steven L. Kaplan: *The Famine Plot Persuasion in Eighteenth-Century France*, 1982, s. 55, 63, 65.
 - 19 Karin Sennefelt: *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*, 2001, s. 59.
 - 20 Adrian Randall & Andrew Charlesworth: “The Moral Economy: Riot, Markets and Social Conflict”, Adrian Randall & Andrew Charlesworth (eds.): *Moral Economy and Popular Protest. Crowds, Conflict and Authority*, 2000, s. 13.
 - 21 Raymond de Roover: “Scholastic Economics: Survival and Lasting Influence from the Sixteenth Century to Adam Smith”, *The Quarterly Journal of Economics*, vol. LXIX, no. 2, 1955, s. 179; Cicero: “Cato maior de senectute”, Frantz Blatt, Thure Hastrup & Per Krarup (udg.): *Ciceros filosofiske skrifter*, bd. 5, 1972, s. 329-409; Xenofon: *Oikonomikos*, udg. ved Signe Isager 1986, *passim*.
 - 22 Thure Hastrups indledning til *De Officiis I-III*, Frantz Blatt, Thure Hastrup & Per Krarup (udg.): *Ciceros filosofiske skrifter*, bd. 5, 1972, s. 10f.
 - 23 Frantz Blatt, Thure Hastrup & Per Krarup (udg.): *Ciceros filosofiske skrifter*, bd. 5, 1972, s. 141ff (*De Officiis I*).
 - 24 *Ibid.*, s. 243, 249 (*De Officiis III*) og s. 225 (*De Officiis II*).
 - 25 *Ibid.*, s. 141ff (*De Officiis I*). Ciceros værk om pligterne er desuden en af de mest læste moralfilosofiske afhandlinger, der er skrevet i den vestlige verden, se Moses I. Finley: *Antikkens økonomi*, 1982, s. 34 (1973).
 - 26 Hanne Monclair: ”Kulturløse kjøpmenn? Betragtninger om historiske studier av økonomi og kultur”, *[Norsk] Historisk Tidsskrift*, bd. 85, hf. 3, 2006, s. 475.
 - 27 R. H. Tawney: *Religion and the Rise of Capitalism. A Historical Study*, 1952 (1926), s. 35.
 - 28 Dick Harrison: *Krigere og helgener. Vesteuropas historie 400-800 e.Kr.*, 1999, s. 176f.
 - 29 Giancarlo Maiorino: *At the Margins of the Re-*

- naissance. *Lazarillo de Tormes and the Picaresque Art of Survival*, 2003, s. 9f.
- 30 Richard Grassby: *The business community of seventeenth-century England*, 1995.
- 31 J. Q. C. Mackrell: *The attack on "feudalism" in eighteenth-century France*, 1973, s. 89.
- 32 Peter Burke: *Republics of Merchants in Early Modern Europe*, Jean Baechler, John A. Hall & Michael Mann (eds.): *Europe and the Rise of Capitalism*, 1988, s. 222.
- 33 Bruno Blondé, Oscar Gelderblom & Peter Stabel: *Foreign merchant communities in Bruges, Antwerp and Amsterdam, c. 1350-1650*, Donatella Calabi & Stephen Turk Christensen (eds.): *Cities and Cultural Change in Europe, 1400-1700. Cultural Change in Early Modern Europe*, vol. II, 2007, s. 159.
- 34 John Shovlin: *The Political Economy of Virtue. Luxury, Patriotism, and the Origins of the French Revolution*, 2006, s. 32f.
- 35 I løbet af 1700-tallet ændrede holdningen i Frankrig sig dog så småt, særligt i forbindelse med Gabriel Francois Coyers bog *La noblesse Commercante*, hvori Coyer argumenterede for, at adelen i højere grad burde deltage i handlen og hjælpe fædrelandet i dets kamp med Storbritannien om det økonomiske herredømme i Europa. John Shovlin: *Toward a Reinterpretation* som ovenfor anført s. 42ff; J. Q. C. Mackrell: *The attack on "feudalism" in eighteenth-century France*, 1973, s. 77-103.
- 36 Jonathan Dewald: *The European Nobility 1400-1800*, 1996, s. 93.
- 37 Richard Grassby som ovenfor anført, s. 47-49.
- 38 Søren Bitsch Christensen: "Det naturlige midtpunkt? Købstædernes økonomiske centralitet ca. 1450-1800", Søren Bitsch Christensen: *Den klassiske købstad*, 2005, s. 53.
- 39 Richard Grassby som ovenfor anført, s. 47-49.
- 40 Peter Burke: *Republics of Merchants in Early Modern Europe*, Jean Baechler, John A. Hall & Michael Mann (eds.): *Europe and the Rise of Capitalism*, 1988, s. 223; Id.: "Investment and Culture in three Seventeenth Century Cities: Rome, Amsterdam, Paris", *Journal of European economic History*, vol. 7, 1978, s. 311-336; Ugo Tucci: "The Psychology of the Venetian Merchant", J. R. Hale (ed.): *Renaissance Venice*, 1973. Se også en interessant redegørelse for denne udvikling og "rearistokratiseringen" af de italienske bystater i Richard Lachmann: *Capitalists in Spite of Themselves. Elite Conflict and Economic Transitions in Early Modern Europe*, 2000, s. 83-92.
- 41 Richard Grassby som ovenfor anført, s. 47-49.
- 42 Richard Grassby som ovenfor anført, s. 47-49; Herman Diederiks & Paul M. Hohenberg: *The visible hand and the fortune of cities: a historiographic introduction*, Herman Diederiks, Paul Hohenberg & Michael Wagenaar (eds.): *Economic Policy in Europe since the late Middle Ages. The Visible hand and the Fortune of Cities*, 1992, s. 5.
- 43 Yves Barel: *La ville médiévale: système social, système urbain*, 1977. Her citeret fra Herman Diederiks & Paul Hohenberg som ovenfor anført.
- 44 A. H. M. Jones fortæller f.eks., at den stenrige købmand Antoninus fra Mesopotamien i det 4. århundrede søgte tjeneste som dårligt betalt embedsmand hos fyrsten, idet han via denne service fik mulighed for at opnå militær rang – og dermed ære. Selvom Jones tolker eksemplet anderledes, mener jeg, at det tjener til at demonstrere, at social status og respekt bedst kunne opnås ved at forfølge traditionelt aristokratiske æresnormer. Moses Finley argumenterer ligeledes herfor i sin klassiske bog om den antikke økonomi (se ovenfor), P. A. Brunt (ed.): *The Roman Economy. Studies in Ancient Economic and Administrative History (essays by A. H. M. Jones)*, 1974, s. 51. Meget sigende var handelsmænd sammen med slaver, frigivne, gale og drukkenbolte udelukket fra at besøge de græske *Palaistrai*, som var offentlige træningslokaler – noget i stil med moderne helse- og styrketræningscentre – hvor fribårne mænd kunne mødes, dyrke ædel idræt og udveksle nyheder, Robin Osborne: *Greek History*, 2004, s. 15, 21.
- 45 Peter Henningsen: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*, bd. 1, 2006, s. 463-523.
- 46 Sigurd Jensen: "Stands- og Klasseforhold i Danmark i Tiden mellem Slutningen af 1700-tallet og i dag", Sigurd Jensen, Ingrid Semmingsen, Sten Carlsson & Eino Jutikkala: *Ståndssamhällets Upplösning i Norden* (Diskussionsoplæg til det nordiske historikermøde i Åbo 3.-6. august 1954), 1954, s. 18.
- 47 Kristof Glamann (udg.): *Otto Thott's uforgribelige tanker om kommersiens tilstand. Et nationaløkonomisk programskrift fra 1735*, 1966, s. 112.
- 48 Sten Carlsson: *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700-1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning*, 1973, s. 149; Leos Müller: *The Merchant Houses of Stockholm, c. 1640-1800. A Comparative Study of Early-Modern Entrepreneurial Behaviour*, 1998, s. 217, 281.
- 49 Sten Carlsson som ovenfor anført; Klas Nyberg

- (red.): *Kopparkungen. Handelshuset Björkman i Stockholm 1782-1824*, 2006, s. 204ff.
- 50 Kurt Samuelsson: "International Payments and Credit Movements by the Swedish Merchant-Houses, 1730-1815", *The Scandinavian Economic History Review*, vol. III, no. 2, 1955, s. 167f.
- 51 Johan Buntzens indberetning om mæglerlaugets tilstand, 13.9.1773. Kommissionen til Forbedring af Handelen og Næringsvejene samt god Ordens Vedligeholdelse 1776-77: 1724, 1740-82 Dokumenter, pk. 2, Københavns Stadsarkiv.
- 52 Ida Bull: *De Trondhjemske Handelshusene på 1700-tallet. Slekt, hushold og forretning*, 1998, s. 47-55.
- 53 Per Holck: *Bernt Anker. Samtid, liv og forfatterskap*, 2005, s. 53f, 56, 102-109. Ankerfamilien hævdede at nedstamme fra svensk adel, og i 1778 blev familien 'naturaliseret' som en del af den danske adel. Se Per Holck som anført, s. 34.
- 54 Erling Reksten: *Krongods og kongsmenn. Jord salg og sosial endring på Vestlandet 1650-1700*, 1985, bd. 1, s. 130-135 og bd. 2, s. 57-63.
- 55 Øystein Rian: *Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose og konflikt*, 1997, s. 418f, 458f.
- 56 Erling Reksten som ovenfor anført, bd. 1, s. 133.
- 57 Laura Stevenson: *Praise and Paradox. Merchants and craftsmen in Elizabethan popular literature*, 1984; John McVeagh: *Tradefull Merchants. The Portrayal of the Capitalist in Literature*, 1981.
- 58 John McVeagh som ovenfor anført, s. xi-xii, 1-4.
- 59 Richard Grassby som ovenfor anført, s. 293.
- 60 Roger Mason: *The Economics of Conspicuous Consumption. Theory and Thought since 1700*, 1998, s. 1.
- 61 John Shovlin: *The Political Economy of Virtue* som ovenfor anført, s. 18. Også i en dansk sammenhæng førtes dette argument i marken, se f.eks. "Sammenligning imellem ældre og nyere Tidens Levemaade", *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn*, nr. 31, 1806, s. 485f.
- 62 Richard Grassby som ovenfor anført, s. 51-52.
- 63 Ibid., s. 45f.
- 64 Ibid.
- 65 Ibid., s. 46f.
- 66 Miriam Beard: *Forretningsmandens Historie* bd. 2, 1948, s. 423.
- 67 Kåre Lunden: *Økonomi og samfunn*, 1972, s. 58-76. Se også Per G. Norseng: "Høuse-Tore en gang til: Synet på profitmotivert handel i de islandske sagaene", Anne Eidsfeldt m. fl. (red.): *Holmgang. Om førmoderne samfunn. Festskrift til Kåre Lunden*, 2000, s. 169.
- 68 Et omvendt eksempel er den danske storkøbmand Niels Ryberg, og i øvrigt flere med ham, der, selvom de også var godsejere, primært var købmænd og opfattede sig selv som handelsmænd, idet de alt overvejende levede af deres indkomster fra handelen, mens jordbruget snarere havde karakter af 'hobbylandbrug' og prestigegivende statusmarkør. Andre købmænd, som f.eks. Johan Chr. von Westen fra Odense, der købte jordegods på Falster i 1760'erne, opgav handlen helt og aldeles for at hellige sig det aristokratiske godsejerliv, se Peter Henningsen: *I sansernes vold*, bd. 1, som ovenfor anført, s. 500ff.
- 69 Keith Hopkins: "Introduction", Peter Garnsey, Keith Hopkins & C. R. Whittaker (eds.): *Trade in the Ancient Economy*, 1983, s. xii; C. R. Whittaker: "Late Roman trade and traders", *ibid.*, s. 173; H. W. Pleket: "Urban elites and business in the Greek part of the Roman Empire", *ibid.*, s. 136.
- 70 Peter Englund: *Det hotade huset. Adliga Föreställningar om samhället under Stormaktstiden*, 1989, s. 65ff. Citatet er taget fra s. 63. Se i øvrigt hele kapitlet "Den suspekta köpenskapen", s. 49-69, for en grundigere gennemgang af temaet.
- 71 Jonathan Dewald som ovenfor anført i note 36, s. 95f.
- 72 J. Q. C. Mackrell som ovenfor anført, s. 78, 100f.
- 73 John Shovlin: *The Political Economy of Virtue. Luxury, Patriotism, and the Origins of the French Revolution*, 2006, s. 8, 16f, 38f.
- 74 P. F. Suhm: *Slutning af den oekonomiske Afhandling*, Tronheimske Samlinger bd. 3, 1763, s. 84.
- 75 Johan Frederik Gæde: *Patriotiske Oplysninger om Handelens og alle Næringsveienes Hinder og Forfremmelse i de danske Stater, Første Deel*, 1786, s. 134; H. Ehrencron-Müllers forfatterleksikon bd. 3, 1926.
- 76 Uriah Zevi Engelman: *The Rise of the Jew in the Western World. A Social and Economic History of the Jewish People of Europe*, 1944, s. 32.
- 77 Povl Bagge: Bidrag til den sociale Meneske vurderings Historie i Danmark under Enevælden, *Historisk Tidsskrift*, 11. rk., 3. bd., 1950-52, s. 685.
- 78 Erik Pontoppidan: *Sandhed til Gudfrygtighed*, 1737ff. Om dette skrift, se bl.a. Henrik Horstbøll: "Læsning til salighed, oplysning og

- velfærd. Om Pontoppidan, pietisme og lærebøger i Danmark og Norge i 17- og 1800-tallet", *Fortid og Nutid*, bd. 2, 2003, s. 83-108 og Wolmer Clemmensen: *De religiøse Systemers Indflydelse paa de erhvervsetiske Princippers Udvikling i Danmark*, 1940, s. 220ff.
- 79 Erik Pontoppidan: *Det allerfarligste Kiøbmandsskab, da man for en timelig Gevinst tager Skade paa sin Sjæl*, 1762. Her gengivet efter Wolmer Clemmensen som anført, s. 226f.
- 80 Dette og det følgende bygger på Wolmer Clemmensen som ovenfor anført, s. 100-152.
- 81 Ibid., s. 45.
- 82 Luthers danske proselyt, den nidkære biskop Peder Palladius, synes at have næret en lignende uvilje imod enhver form for vinding, i hvert fald anbefalede han, at den, der havde gjort en god handel, ikke måtte beholde hele gevinsten for sig selv, men skulle dele ud af overskuddet til de fattige. Stak man profitten i egen lomme, var det "mammon og djævelens penge", Martin Schwartz Lausten: *Biskop Peder Palladius og kirken 1537-1560*, 1987, s. 182.
- 83 R. H. Tawney: *Religion and the Rise of Capitalism. A Historical Study*, 1952, s. 104.
- 84 Raymond de Roover: "Scholastic Economics: Survival and Lasting Influence from the Sixteenth Century to Adam Smith", *The Quarterly Journal of Economics*, vol. LXIX, 2, 1955, s. 173, 175f.
- 85 Jens Glebe-Møller: "Socialtiske aspekter af Niels Hemmingsens forfatterskab", *Kirkehistoriske Samlinger*, 1979, s. 33.
- 86 R. H. Tawney som ovenfor anført, s. 79-102. Om Luthers handelsetik i øvrigt, se Hans-Jürgen Prie: *Luthers Wirtschaftsethik*, 1992.
- 87 Om standssamfundets organismetankegang og sociale struktur, se f.eks. Peter Henningsen: *I sansernes vold. bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark* bd. 1, 2006, s. 186-204.
- 88 "Sammenligning imellem ældre og nyere Tiders Levemaade", *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn*, nr. 32, 1806, s. 501f.
- 89 Thomas Mun: *England's Treasure by Forraign Trade*, 1664. Her citeret fra Philip W. Buck: *The Politics of Mercantilism*, 1964, s. 80f., 101f. Om Thomas Mun, se f.eks. Gianni Vaggi & Peter Groenewegen: *A Concise History of Economic Thought from Mercantilism to Monetarism*, 2003, s. 15-22.
- 90 Erik Oxenbøll: *Dansk økonomisk tænkning 1700-1770*, 1977, s. 56, 77, 85ff; John Shovlin: "Toward a Reinterpretation of Revolutionary Antinobilitism: The Political Economy of Honor in the Old Regime", *The Journal of Modern History*, vol. 72, no. 1, 2000, s. 37.
- 91 Philip W. Buck: *The Politics of Mercantilism*, 1964, s. 81.
- 92 Allan A. Lund: *Hitlers håndlangere. Heinrich Himmler og den nazistiske raceideologi*, 2001, s. 123-131.